

اسناد کارگزاری بوشهر

• عباس عاشوری نژاد
عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد بوشهر

■ اسناد کارگزاری بوشهر
■ به کوشش: دکتر مرتضی نورایی
■ مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و بنیاد
■ ایران شناسی شعبه استان بوشهر
■ ۱۳۸۵، چاپ اول، ۴۲۶ صفحه

کتاب حاضر به معرفی و بازخوانی اسنادی می‌پردازد که جایگاه تاریخی بوشهر در دوره قاجار و نقش «کارگزاری مهمان خارجه» در این بندر را به نحو مطلوب نشان می‌دهد

کتاب شامل پیش‌گفتار، مقدمه، فهرست موضوعی اسناد، اسناد کارگزاری بوشهر، نمایه معرفی رجال مشهور نام‌برده در اسناد، ضمایم، فهرست اسناد قدیم دوره قاجاریه، فهرست اسناد مکمل و تصاویر بخشی از اسناد است.

در پیش‌گفتار کتاب به قلم دکتر عبدالکریم مشایخی - رئیس بنیاد ایران شناسی شعبه بوشهر - می‌خوانیم: «بوشهر در دوره قاجار شهری بود که بیشتر کشورهای بزرگ دنیا از جمله انگلیس، روسیه، آلمان، فرانسه، هلند، سوئد، نروژ، ایتالیا، عثمانی و آمریکا در آن شهر دفتر نمایندگی سیاسی داشتند و تجار بزرگ در آنجا فعالیت تجاری انجام می‌دادند. این شهر دروازه جنوبی ایران برای تبادل افکار سیاسی و مناسبات فرهنگی بود. به دلیل همین جایگاه مهم سیاسی و تجاری بود که وزارت امور خارجه نمایندگی خود را با عنوان «مؤسسه کارگزاران مهمان خارجه» در بوشهر تأسیس کرد تا مسئول آن با عنوان «کارگزار مهمان خارجه» به امور اتباع بیگانه و مسائلی که به طور دوجانبه به اتباع خارجی و داخلی مربوط می‌شد، رسیدگی کند و گزارش آن را به مرکز ارسال نماید. کتاب حاضر به معرفی و بازخوانی اسنادی می‌پردازد که جایگاه تاریخی بوشهر در دوره قاجار و نقش «کارگزاری مهمان خارجه» در این بندر را به نحو مطلوب نشان می‌دهد. بخش مهمی از این اسناد در آرشیو بنیاد ایران شناسی - شعبه بوشهر نگهداری می‌شود که برای نخستین بار در اختیار علاقه‌مندان و پژوهشگران تاریخ معاصران قرار می‌گیرد (صص هفت و هشت)».

در آغاز مقدمه کتاب مذکور، به قلم دکتر نورایی، درباره اهمیت بندر بوشهر آمده است: «در تحقیقات تاریخی به ویژه دوره معاصر، بوشهر دارای جایگاه خاصی است. این به دلیل نقش و اهمیت این

شهر به عنوان یکی از مهم‌ترین مبادی ورودی کالا و همچنین اندیشه‌های تازه است، هنوز با وجود تلاش‌های ستودنی، موقعیت بوشهر در سیمای تاریخ معاصر نامشخص و مبهم است. (ص نه)». با وجود اهمیت فراوان این بندر در تاریخ معاصر ایران و پژوهش‌هایی که درباره آن صورت گرفته، باز «...ناگفته‌ها درباره بوشهر بسیار است. مقدار زیادی از اسناد کنسولی که در بردارنده گزارش‌های متفاوت و گاه روزانه درباره این شهر است، هنوز دست‌نخورده باقی مانده است. با نگاهی به پرونده‌های شماره ۲۴۸، ۳۷۱ و ۴۱۶ موجود در مرکز اسناد ملی انگلستان (PRO)، می‌توان گفت که آنچه نقل شده، نسبت به آنچه که وجود دارد، درصد اندکی است (همان)». به هر حال اسناد حاضر مجموعه گران‌بهایی از متن مکاتبات دوجانبه میان مؤسسه کارگزاری بوشهر با وزیر و دوایر مختلف وزارت خارجه و سایر اداره‌های محلی و منطقه‌ای مانند والی (حکومت) مالیه، عدلیه و گمرک و کنسولگری‌های خارجی در بوشهر است. بیشتر اسناد این مجموعه، میان سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۴۰ هجری قمری تولید شده است، به طور سنتی، و به ویژه از اوایل قرن بیستم، کارگزاری بوشهر با عنوان «کارگزاری بندر خلیج فارس» بود و بر شعبه کارگزاری

دیگر، یعنی بندر عباس و بندر لنگه نظارت می‌کرد (ص پنچ)». به نوشته دکتر نورایی، در مورد اهمیت اسناد کارگزاری دو نکته را می‌توان مورد توجه قرار داد: «یکی میزان اعتبار این اسناد و دیگری چگونگی تأثیر جغرافیای سیاسی هر شهر در تولید آنها. درباره مورد اول باید گفت اعتبار محتوای این اسناد با اسناد کنسولی و Diaries موجود در پرونده‌های ۳۷۱ و ۴۱۶ (۴۱۶، ۳۷۱، ۲۴۸ Fo) در مرکز اسناد ملی بریتانیا قابل مقایسه است. این بدین معنی است که برای مثال، اسناد پرونده ۲۴۸ نزد محققین تاریخ معاصر ایران منبعی مهم حاوی بیشترین جزئیات درباره هر منطقه و شهری است که کنسولگری بریتانیا در آن وجود داشته است. در ایران هیچ مجموعه اسنادی با این حجم و صراحت که حاوی چنان مسائل متنوعی باشد، موجود نیست؛ مگر اینکه اسناد کارگزاری‌ها در مجموعه‌های کامل گردآوری شوند که هم از لحاظ محتوا و هم تنوع مطالب خیلی نزدیک به ادبیات پرونده ۲۷۸ است. در هر حال، این مجموعه که به همت مؤسسه ایران‌شناسی مرکز بوشهر منتشر می‌شود، می‌تواند الگوی مناسبی برای گردآوری اسناد مشابه در آینده باشد. افزون بر این، این اسناد محصول نگاهی از درون و از دید مقامات ایرانی است که در مقایسه با سایر متون تولیدی می‌تواند زوایای مهم بسیاری را چه در تاریخ دیپلماسی و چه در سایر موضوع‌ها و مکان‌ها روشن کند. درباره نکته دوم، باید گفت که در مقایسه اسناد و مکاتبات به‌جای‌مانده از شعبه‌های شمالی کارگزاری‌ها، یعنی مناطق کم و بیش تحت نفوذ روس‌ها، با جنوب و مخصوصاً بوشهر، می‌توان ملاحظه کرد که محتوا و ادبیات اسناد جنوب متنوع‌تر و منظم‌تر هستند (صص یازده و دوازده)».

برای مثال، مجموعه اسناد حاضر نشان دهنده حجم مراجعان اتباع سایر دول به ترتیب نسبت: انگلیس، عثمانی، آلمان، روسیه، ایتالیا و فرانسه در بوشهر است.

«با مطالعه بیشتر این اسناد می‌توان به نوع موضوعات و محتوای آنها پی برد (نک: فهرست، موضوعی مکاتبات) و آنها را به شرح زیر و به ترتیب کمیت و اهمیت دسته‌بندی کرد: حقوقی، تجاری، سیاسی، اجتماعی و نظامی. دو دسته نخست، یعنی حقوقی و تجاری که قسمت اعظم این مکاتبات است، حاوی مطالب مهمی در باب منطقه جنوب است. در زمینه مسائل حقوقی اتباع، که مکاتبات موجود به آن پرداخته است، می‌توان به موضوعاتی از جمله سرقت به اشکال مختلف، بدهکاری و طلب، قتل، ارث، مالیات، مالکیت، تابعیت، تجارت، مجادلات بر سر صادرات و واردات، ورشکستگی تصدیق نامه، تقلب، مشارکت، جریمه، ارتشا و ضرب و جرح اشاره کرد. همچنین آمد و شد مسافران، مهاجرت و تبعیت و سفر ایرانیان به خارج از کشور، که از طرف اداره تذکره نظارت می‌شد، از جمله مسائلی بود که کارگزاری به آنها رسیدگی می‌کرد (ص سیزده)».

بدون تردید اسناد می‌تواند کارکردهای مهم و متفاوت داشته باشد. از دیدگاه نویسنده مقدمه: «از دیگر کارکردهای مهم محتوای

این دست اسناد، بازسازی تاریخ محلی - منطقه‌ای است. چنانکه گذشت، چیزی قریب هشتاد سال گزارش‌ها و مکاتبات مختلف کارگزاری‌های داخلی وزارت خارجه از موضوعات و رخدادهای متفاوت حیطه اداری خود، حاوی مطالبی است که در کمتر گروه اسنادی می‌توان از آنها سراغ یافت. با توجه به گسترش و شعاع عملکرد این مؤسسه در بیشتر شهرهای مهم کشور در اولین سال‌های قرن بیستم، می‌توان تصور کرد که این نامه‌ها می‌تواند یاری دهنده بسیار مفیدی در بازسازی احوال مردم مختلف شهرهای ایران باشد. مردم ایران از طبقه‌های مختلف چه اعیان، اشراف و روحانیون و تجار و کسبه بازار و اصناف در تماس مستقیم خیل میهمانان خوانده و ناخوانده بودند (صص چهارده و پانزده)». اسناد می‌توانند محقق را، نه تنها در شناخت تاریخ رسمی کمک کنند، بلکه چون در دو سطح رسمی و غیررسمی تولید می‌شوند، در فهم و شناخت تاریخ از پایین نیز بسیار مورد استفاده قرار می‌گیرند و به خصوص که «اسناد کارگزاری‌ها در درجه نخست جزو آن دسته از اسنادی هستند که در قالب علائق مورخان و یا سیاستمداران شکل نگرفته‌اند. به بیان دیگر، در میان اسناد کارگزاری‌ها با سه گروه اسناد مذکور در بالا برخورد می‌شود. چنین وضعیتی در اسناد نشان از تنوع موضوع و تکرر حلقه‌های توزیع آن دارد در نتیجه در بسیاری از موارد می‌توان گفت در صحت محتوای خبری اسناد می‌توان کم و بیش اطمینان لازم را داشت.» (ص ۱۵) به هر حال کتاب موجود تعداد ۵۴۷ برگ سند را در خود جای داده است که «... میان آنها تعدادی اسناد تکراری و ناخوانا و ناقص وجود داشت. پارهای از این مکاتبات خارج از چرخه کارگزاری بوشهر بوده و به نظر می‌رسد که به دلیل نامعلومی جزو این اسناد آمده است. چنانکه مکاتبه کارگزاری عربستان به کارگزاری فارس و یا نامه‌های اشخاص و شرکت‌های تجاری با یکدیگر کم و بیش در این مجموعه دیده می‌شود در این صورت تعداد ۳۳۱ سند از مجموعه کل اسناد موجود در مرکز بوشهرشناسی (۵۴۷) قابل بازخوانی و ارائه گردید. تعداد دیگری از اسناد کارگزاری بوشهر موجود در مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه به این مجموعه اضافه گردید، که کتاب حاضر در جمع حاوی ۴۱۹ سند بازخوانی شده است» (ص شانزده).

توضیح و تصحیح

در شماره ۱۰۷ - ۱۰۸ کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، نام خانم شهلا عیوض زاده، نویسنده مقاله «تاریخ نخستین فرهنگستان» از قلم افتاده بود و در فهرست نیز، به سهو، مقاله «مرکز اسناد آستان قدس رضوی» نوشته آقای ابوالفضل حسن آبادی، به نام آقای محسن روستایی ثبت شده بود، که بدین وسیله از نویسندگان محترم فوق الذکر، پوزش می‌طلبیم.